

ГЕНЕЗИС АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА БУЛІНГ (ЦЬКУВАННЯ) В УКРАЇНІ

Приходько М.В.,

ад'юнкта кафедри публічного управління та адміністрування

Національної академії внутрішніх справ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7570-2152>

Приходько М.В. Генезис адміністративної відповідальності за булінг (цькування) в Україні

У статті досліджується генезис адміністративної відповідальності за булінг (цькування) в Україні. Розглянуто та проаналізовано історична та юридична літератури з приводу генезису адміністративної відповідальності за насилля над дитиною, у тому числі й булінгу. Встановлено, що неналежне ставлення до дитини було в усі історичні часи, проте на певних проміжках часу вважалося нормою і приймалося суспільством як належна поведінка. Відношення до дітей у первісному, рабовласницькому та феодальному суспільстві було жорстоким. Їх били, приносили у жертву, продавали у рабство або просто залишали вмирати. Правові норми мали лише «рекомендаційний» характер, а санкції не застосовувалися або застосовувалися лише у випадку вбивства дитини. Положення дітей у XVIII –XIX ст. покращилося, проте обмежувалися батьківською владою. У цей період за окремі протиправні діяння відносно дітей застосовується адміністративна відповідальність. Період XX - XXI ст. можна вважати - «століттям визнання дитинства», адже прийнято низку нормативно – правових актів, які підтверджували, що дитинство - пріоритетна цінність держави. З 2018 р. в Україні передбачено адміністративну відповідальність саме за булінг (цькування).

Шляхом аналізу джерельної бази виділено історичні періоди генезису адміністративної відповідальності за булінг (цькування) в Україні, яка представлена наступним чином: 1 етап - XVI ст **початковий** (норми права, які регулювали відношення до дитини мали рекомендаційний характер, а отже відповідальність за їх порушення не передбачалася). 2 етап - XVII - XIX ст **послаблюючий** (послаблення знуцання над дитиною, посилення її прав, проте, у зазначений період відповідальність за насилля над дитиною, у тому числі й булінгу не застосовувалася). 3 етап - XX ст. **законотворчий** (ратифікація міжнародних договорів та прийняття Україною нормативно – правових актів, які регулюють та захищають права дитини; впровадження адміністративної відповідальності за порушення прав останньої). 4 етап - XXI ст. **модернізований** (законодавче закріплення адміністративної відповідальності за булінг (цькування) в Україні).

Зроблено висновки з приводу того, що історія людства крізь призму пронизана жорстоким ставленням до дітей та серед них та акцентовано увагу на тому, що й в усі часи існували шляхи запобігання цьому явищу й Україна зробила великий крок назустріч боротьбі з булінгом, шляхом запровадження відповідної правової відповідальності, у тому числі й адміністративної.

Ключові слова: історичний розвиток, насильство, жорстоке поводження з дитиною, правопорушення, права дитини.

Prikhodko M.V. Historical development of administrative responsibility for bullying (harassment) in Ukraine

The article examines the historical development of administrative liability for bullying in Ukraine. The historical and legal literature on the genesis of administrative responsibility for violence against children, including bullying, is considered and analyzed. It has been established that child abuse has been present in all historical times, but at certain intervals it was considered the norm and accepted by society as appropriate behavior. Attitudes toward children in primitive, slave-owning, and feudal societies were cruel. They were beaten, sacrificed, sold into slavery, or simply left to die. The legal norms were only of a “recommendatory” nature, and sanctions were not applied or were applied only in the case of the murder of a child. The situation of children in the XVIII-XIX centuries. improved, but limited to parental authority. During this period, administrative liability is applied to certain illegal acts against children. The period of the XX - XXI centuries. can be considered - the “century of recognition of childhood”, because a number of regulations - legal acts, which confirmed that childhood - a priority value of the state. From 2018, Ukraine provides for administrative liability for bullying.

By analyzing the source base, the historical periods of the genesis of administrative responsibility for bullying in Ukraine are highlighted, which is presented as follows:

stage 1 - the 16th century initial (the rules of law governing the treatment of a child were of a recommendatory nature, and therefore liability for their violation was not provided). Stage 2 - XVII - XIX centuries weakening (weakening of abuse of the child, strengthening of its rights, however, in the specified period the responsibility for violence against the child, including bullying was not applied). Stage 3 - XX century. legislative (ratification of international treaties and the adoption by Ukraine of regulations governing and protecting the rights of the child; the introduction of administrative liability for violations of the rights of the latter). Stage 4 - XXI century. modernized (legislative consolidation of administrative responsibility for bullying in Ukraine).

It is concluded that the history of mankind is permeated through the prism of cruelty to children and among them and emphasizes that there have always been ways to prevent this phenomenon and Ukraine has taken a big step towards combating bullying by introducing appropriate legal liability, including administrative.

Key words: historical development, violence, child abuse, delinquency, children's rights.

Постановка проблеми Україна як незалежна, демократична, правова держава передбачила захист дитини від усіх форм насильства, у тому числі й булінгу (цькування) шляхом ратифікації міжнародних договорів та прийняття відповідних нормативно правових актів у зазначеній сфері. Проте так було не завжди. Історичні джерела свідчать про жорстоке ставлення до дітей яке не те щоб каралося законом, а вважалося нормою у суспільстві. Впровадження адміністративної відповідальності за насилля над дітьми й яке вчиняється ними (у тому числі й цькування) було історично логічним. Актуальність теми дослідження підтверджується необхідністю встановлення історичного розвитку адміністративної відповідальності за булінг (цькування) в Україні.

Стан опрацювання. Питання щодо насилля над дітьми та впровадження адміністративної відповідальності за ці суспільно-небезпечні діяння досліджувалися багатьма вченими: А. В. Базаровою, І. Г. Бухтіяровою, В. К. Колпаковим, В. А. Крижановською, О. О. Навродським, Б. Р. Осохєєвою, О. Поштаренко, І. Д. Пастухом, О. Г. Стрельченко, Л. М. Сукмановською, Я. І. Юрківим та іншими. Однак, малодосліджене питання становлення та розвитку адміністративної відповідальності за булінг (цькування) в Україні.

Мета статті полягає у дослідженні історичного розвитку адміністративної відповідальності за булінг (цькування) в Україні та на основі аналізу джерельної бази виділення періодів становлення та розвитку адміністративної відповідальності за булінг.

Виклад основного матеріалу. Кажучи про насильство над дитиною, часто вживають такі основні поняття : безпосередньо насильство, жорстоке поводження з дитиною та булінг. Як соціальне явище насилля над людиною, у тому числі й дитиною, жорстоке поводження відносно останньої було історично першим від поняття «булінгу»; тому початок історичного розвитку булінгу (цькування) і відповідальності за нього необхідно, на нашу точку зору, описувати саме цими поняттями.

Так, історія жорстокого поводження над дітьми бере початок досить давно і є старою соціальною проблемою. Слід згадати про дітовбивство, де у людей була традиція вбивати новонароджених через релігійні, соціально-економічні, культурні переконання. Мова йде про дикий звичай контролю народжуваності та возвеличення культу релігії. Лише у IV ст дітовбивство стали вважати злочином, проте це не поліпшило статистику вбивств, дана практика стала таємною і мала характер нещасного випадку [1].

Законодавство Давньої Греції (закон Ликурга) вимагало збереження раси, а отже слабких і за зовнішністю відмінних дітей скидали зі скали. Керуючись тим ж поглядами, Плутарх покладав обов'язки на батьків вбивати дітей, за умови низького матеріального стану сім'ї та незмоги подальшого піклування про неї. Давньогрецький філософ Платон закликав позбавлятися новонароджених, матерям яких більше 40 років, а римський державний діяч Сенєка висунув положення нераціональності витрат коштів на виховання неповноцінних дітей [2]. Отже, право на «існування» мали лише фізично розвинені та здорові діти.

У період правління царя Хамураппі (XVIII ст. до н.е.) було вперше на законодавчому рівні врегульовано сімейні відносини, у тому числі й права дітей. Проте згідно з тим законам жінку або дитину можна було на певний термін віддати замість боргу [3]. Таким чином, таке ставлення до дитини підтримувалося суспільством та вважалося нормою, а отже і не підлягало відповідальності.

У Стародавній Спарті уповноважена особа проводила огляд усіх новонароджених на предмет «корисності» суспільству та чи заслуговують вони на те, щоб їх ростили, годували... Кволі діти, інваліди, зі вадами здоров'я - залишалися вмирати. Окрім цього, у Римському праві також була заборона виховувати дітей з фізичними вадами. Наприклад, такі юридичні норми, як Закони XII таблиць, встановлювали, що не можна вважати дітьми таких, які відрізняються від здорових, фізично розвинених дітей, а отже доля перших прире-

чена на смерть одразу після народження [1]. Таким чином суспільний устрій відносно фізично нерозвинених дітей у Вавилонському царстві, Стародавній Спарті та Стародавньому Римі мало чим відрізнялося.

У Південно-Східній, Центральній та Східній Азії зустрічалися факти гендерациду (вбивства дітей за статевою ознакою). Народження хлопчика у цій країні було пріоритетним, тому що панував патріархат.[1]. Ці факти є явним підтвердженням прояву дискримінації за ознаками статі. У період Античності до дітей не було ніяких почуттів. Між ставленням до дитини та ставленням до тварини можна поставити знак рівності: її можна було продати, побити, примушувати працювати та розпоряджатися на власний розсуд [1].Таким чином, насильство над дітьми не виокремлювалося в окремі злочини, а більше того, на вищеперерахованих історичних відрізках часу - вважались нормою.

Новим витком у позитивному напрямі охорони та розвитку дитинства, на нашу точку зору, стало Хрещення Русі. Церква через релігійні норми розповсюджувала «сімейну мораль» та прослідковується зміцнення положення дитини у родині. Л. М. Сукмановська вважає, що: «Більшість релігійних норм щодо відносин між батьками та дітьми міститься у Старому Завіті у Притчах Соломонових, зокрема: «13:24 Хто шкодує різки своєї, той ненавидить сина; а хто любить, той з дитинства карає його»; «19:18 Карай сина свого, доки є надія, і не обурюйся його криком»; «22:15 Глупство прив'язалося до серця юнака; але виправна різка відкине гнів його від нього»; «23:13–14 Не залишай юнака без покарання; якщо покараєш його різкою, він не помре. Ти покараєш його різкою, і врятуєш душу від шеолу»; «29:15 Різка і викриття дають мудрість; але підліток, залишений без уваги, вчиняє сором матері»». Авторка наголошує на тому, що: «деякі представники церкви посилаються на те, що норми Старого Завіту є історією, а сучасні правила поведінки закріплено у Новому Завіті, в якому, проте, відносинам батьків та дітей не приділено такої уваги, як у Старому; деякі зазначають, що застосувати фізичні покарання до дітей можна лише у разі вчинення ними гріховних діянь, а не прогрішень» [3]. Отже, з поширенням християнської релігії, з одного боку, прослідковується зміцнення положення дитини, а з іншого ще наявні суперечні методи покарання дітей – побиття.

Великий внесок для покращення становища дітей зробив Ярослав Мудрий. Так, у першому давньоруському джерелі права – «Руській Правді» закріплено гуманне ставлення до дітей – сиріт, а п. 99 передбачено опіка родичів над дітьми у разі смерті їх батька. При чому також надано право опікуну розпоряджатися майном дітей, яке їм спадковано, а у разі його розтрати - опікун був зобов'язаний повернути у повному обсязі [4]. Положення Руської Правди були обов'язковими до виконання й порушення норм каралися церковними судами, які спиралися на суб'єктивне переконання та моральні принципи.

Отже, у контексті викладеного можна зазначити, що з появою релігії становище дітей покращилося, проте ще відсутня регламентація відповідальності за неналежне ставлення до дітей.

XVI ст. у розрізі насилля над дитиною, характеризується тим, що дітей вважали робочою силою. Представники нижчих станів мали, як правило, багато дітей і народжували останніх для поліпшення економічного стану родини. Діти починали працювати ще з 5 років та робочий день тривав близько 16 годин. Крім того дівчат віддавали займатися проституцією, а хлопців працювати на заводах [1]. Підтвердженням вищевикладеного є опис Я. І. Юрківа у своїй роботі «Історико-педагогічний аналіз сімейного насилля над дитиною» ставлення до дітей у період Середньовіччя: «Деспотичною і фактично необмеженою була батьківська влада над дітьми у середньовічній Європі. Неблагополучні умови існування багатьох суспільних верств, неспроможність покращити долю дітей, суспільне незрозуміння особистості дитини визначали цінності і методи виховного впливу на дітей. На них переносилась провина за гріхи батьків. До цього приєднувалась внутрішньо сімейна експлуатація дітей. Дорослі не розуміли фізичних можливостей дитячого організму, стану здоров'я, особливостей харчування і одягу. Дитинство, як період у житті людини, здебільшого було коротке, тяжке і про нього не бажали згадувати» [5].

Як зазначає вчений О.О. Навродцький, у середні віки була розвинена система виховання та освіти. Проте, у школах панував авторитаризм учителя. Основним засобом впливу на учня було фізичне покарання, яке було дуже поширене і схвалювалося церквою, яка вважала, що тілесні покарання сприяють порятунку душі. Акцентуємо увагу на тому, що вчений О.О. Навроцький пов'язує початок становлення адміністративної відповідальності, у тому числі за порушення прав дитини, саме з першим кодифікованим нормативним актом Великого князівства Литовського – Статутом Великого князівства Литовського 1529 року, де міститься розділ «Про опікунів» та у якому зазначено права дитини [6].

Слід зазначити, що аналіз Статут Великого князівства Литовського 1529 р [7] дає змогу вважати, що його приписи є позитивним зрушенням у визнанні прав дитини став., адже заборонялося вчиняти насильство відносно дитини, а дітовбивство каралося смертною карою. Правові норми мали лише «рекомендаційний» характер, а санкції не застосовувалися або застосовувалися лише у випадку вбивства дитини. Тому ми не погоджуємося з вченим О.О. Навроцьким, щодо становлення адміністративної відповідальності за неналежне ставлення до дитини з XVI ст.

Можна сказати, що відношення до дітей у первісному, рабовласницькому та феодальному суспільстві було жорстоким. Їх били, приносили у жертву, продавали у рабство або просто залишали вмирати.

Положення дітей у XVIII –XIX ст. покращилося, проте обмежувалися батьківською владою. У зазначений період українські землі перебували у складі Російської імперії, а тому діяла відповідна нормативна база. Так, відповідно до Зібрання малоросійських прав 1807 р. передбачало більше обов'язків дітей відносно батьків, ніж навпаки. У параграфі 4 глави VI зазначено, що дитини можна продати або заложити у борг і при цьому дитина не має право скаржитися у суді на своїх батьків. На дітей покладался обов'язок піклуватися про своїх батьків. При тому явно прослідковується захист майнових прав дітей: після смерті батьків, майно переходило у спадок дітям; виключно власністю дитини було те майно, яке остання заробила власною працею [8].

Звертаємо увагу, що науковець В. А. Крижановська пов'язує початок зародження адміністративної відповідальності з XVIII ст.: «наприкінці XVIII ст. – XIX ст в Західній Європі було закладено теоретичні основи розуміння адміністративної відповідальності як такої» [9]. Проте, у зазначений період відповідальність батьків за неналежне виховання дитини не передбачалася, тому мова про адміністративну відповідальність за неналежне ставлення до дитини (а отже й за булінг) йти не може.

Перебуваючи у складі СРСР, Українська радянська соціалістична республіка дотримувалась тодішньої марксистсько - ленінської ідеології, яка пропагувала боротьбу з насиллям, у тому числі і над дитиною. На батьків покладался обов'язок належного виховання, забезпечення якісної освіти та гідних умов життя. За невиконання батьками або особами, що їх замінюють обов'язків щодо виховання дітей передбачалась адміністративна відповідальність.

О. Поштаренко у своїй науковій роботі «Генезис адміністративної відповідальності за вчинення насильства щодо фізичної особи в Україні» розглядає процес становлення адміністративної відповідальності за насильство щодо людини в Україні починаючи з XX ст. Що стосується безпосередньо дитини, пропонуємо виділити наступні статті: «статті 124–125 Адміністративного кодексу УРСР заборонялося примушувати жебракувати дітей. На міліцію покладался обов'язок притягувати винних у жебракуванні до відповідальності в судовому чи адміністративному порядку за належністю, а в разі жебракування дітей повідомляти про такі факти дитячу соціальну інспекцію; статті 448–451 регламентували заходи міліції з протидії хуліганству, яке визначалося як «пустотливі, безцільні дії, пов'язані з явним проявом неповаги до окремих громадян або суспільству загалом». Відповідно до ст. 450, міліція була зобов'язана не допускати на вулицях та інших місцях суспільного користування буйства, бійок, кулачних боїв і грубих проявів безсоромності, як-то: непристойної лайки, відкритого зазивання з боку чоловіка або жінки до розпусти тощо» [10]. Ми також дотримуємося точки зору, та пов'язуємо зародження і розвиток адміністративної відповідальності за неналежне ставлення до дитини, у тому числі й за булінг саме з XX ст.

Аналізуючи історію ставлення до дітей у різні періоди, зокрема у XX - XXI ст., то останній зазначений період можна вважати - «століттям визнання дитинства». Підтвердженням цього є нормативно-правові акти, які закріплюють, регулюють та захищають права дитини: Женевська декларація прав дитини 1924 р.; Декларація прав дитини 1959 р.; Декларація про захист жінок і дітей в надзвичайних обставинах і в період збройних конфліктів 1974 р..

У другій половині XX ст. з'являються дослідження П. Хайнемана та Д. Олвеуса, які як присвячені булінгу (мобінгу) серед учнів. Слід зазначити, що в законодавстві перша згадка про булінг містилася у англійському законі про освіту Шкільних стандартах та Рамковому акті 1988, де зазначалися форми булінгу серед учнів [11].

Отже, дитинство визнано пріоритетною цінністю й охоронялося міжнародними стандартами. Проте, незважаючи, на покращення становища захисту прав дитини залишалися випадки фізичного покарання останньої, зокрема в освітньому середовищі. Яскравим прикладом є справа «Тайер проти Об'єднаного Королівства». 7 березня 1972 р. Тайер - п'ятнадцятирічний учень, був засуджений ювенальним судом м. Каслтауна до трьох ударів різькою. Тайер оскаржив дане рішення, проте лише у частині медичного огляду, яке було направлено на встановлення стану здоров'я дитини для застосування до нього проголошеного судом покарання. Після «позитивного» висновку лікарів, Тайер у поліцейському відділі, у присутності батька та лікаря, зазнав удари різькою [12].

Слід наголосити, що Українська держава з часів прийняття незалежності дотримувалась міжнародних стандартів у протидії насильства над дітьми. Підтвердженням вищевикладеного є ратифікація Україною Конвенції про права дитини, де наголошувалося про необхідність життя усіх законодавчих, адміністративних, соціальних і просвітніх заходів з метою захисту дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства з боку осіб, які турбуються про дитину (Постанова Верховної Ради України 27 лютого 1991

року Україна)[13]. У 2001 році Верховна Рада України прийняла Закон України «Про охорону дитинства», тим самим визнала охорону дитинства загальнонаціональним пріоритетом та передбачила захист дитини від усіх форм насильства [14]. На нашу думку, про цього закону стало відправною точкою боротьби зі насиллям щодо дітей на законодавчому та національному рівнях. З ратифікацією Європейської конвенції про здійснення прав дітей (від 3 серпня 2006 р) Україна засвідчила про готовність уживати всіх відповідних законодавчих, адміністративних та інших заходів для здійснення прав дітей [15]. З ратифікації Конвенції Ради Європи «Про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства» 20.06.2012 р. Україна забезпечила ефективне виконання положень вказаної Конвенції щодо запобігання сексуальній експлуатації та сексуальному насильству стосовно дітей і боротьба із цими явищами та захист прав дітей, які стали жертвами даного виду насилля на національному та міжнародному рівнях [16]. Прийнятий Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 р. передбачає фізичне, сексуальне, психологічне, економічне насильство у тому числі і до дитини [17]. Міністерство освіти і науки України розробило методичні рекомендації щодо запобігання та протидії насильству, де у п. 2.3 наголосило на існуючу складну проблему як булінг, її наслідки та шляхи боротьби (лист від 18 травня 2018 року № 1/11- 5480) [18].

Отже, механізм охорони дитинства через законодавчу базу та методичні рекомендації є цілком налагодженими, проте слабкою ланкою у даному механізмі була відсутність адміністративної відповідальності за таке правопорушення як булінг.

З прийняттям у 2018 р. Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» на законодавчому рівні закріплено поняття «булінг» та передбачено адміністративну відповідальність за цькування [19].

Висновки. Таким чином, аналіз джерельної бази дозволив виділити історичні періоди генезису адміністративної відповідальності за булінг (цькування) в Україні, яка може бути представлена наступним чином:

1 етап – XVI ст **початковий** (норми права, які регулювали відношення до дитини мали рекомендаційний характер, а отже відповідальність за їх порушення не передбачалася).

2 етап – XVII - XIX ст **послаблюючий** (послаблення знущання над дитиною, посилення її прав, проте, у зазначений період відповідальність за насилля над дитиною, у тому числі й булінгу не застосовувалася).

3 етап – XX ст. **законотворчий** (ратифікація міжнародних договорів та прийняття Україною нормативно – правових актів, які регулюють та захищають права дитини; впровадження адміністративної відповідальності за порушення прав останньої).

4 етап – XXI ст. **модернізований** (законодавче закріплення адміністративної відповідальності за булінг (цькування) в Україні).

Отже, історія людства крізь призму пронизана жорстоким ставленням до дітей та серед них. Втішним є той факт, що й в усі часи існували шляхи запобігання цьому явищу. Україна зробила великий крок назустріч боротьбі з булінгом, шляхом запровадження відповідної правової відповідальності, у тому числі й адміністративної.

Список використаних джерел:

1. Базарова А.В., Осохеева Б.Р. К вопросу об истории насильства над детьми в семье и в обществе. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-ob-istorii-nasiliya-nad-detmi-v-semie-i-obschestve/viewer> (дата звернення: 27.04.2021).
2. Смагина Л.И., Чернявская А.С. Виды насилия над детьми и пути его преодоления: метод. рекомендации отдела образования, спорта и туризма Новгородского районного исполнительного комитета. URL: <http://novogrudokedu.by/index.php/2013-04-18-10-09-00/2013-04-18-13-09-10/2013-07-30-09-47-45/176-2013> (дата звернення: 27.04.2021).
3. Сукмановська Л. М. Історичні аспекти виникнення проблеми домашнього насильства. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія «Юридична». 2016. Вип. 3. С. 272-281 URL: https://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyky/nvsy/03_2016/16slmpdn.pdf (дата звернення: 01.05.2021).
4. Руська Правда. Розширена редакція (за Троїцьким списком) URL: <http://textbooks.net.ua/content/view/864/17/> (дата звернення: 05.05.2021).
5. Юрків Я. І. Історико-педагогічний аналіз сімейного насилля над дитиною Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2014. Вип. 31. С. 196-198. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuiped_2014_31_73 (дата звернення: 06.05.2021).
6. Навродський О.О. Забезпечення прав дитини в Україні: теоретичні і практичні засади адміністративно-правового регулювання: дис.. доктора юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2018. 471с. URL: <http://ekhnuir.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/14333/5/diss-Navrotskyu.pdf> (дата звернення: 06.05.2021).

7. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х томах. Том I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2002. 464 с., 2 арк. кольор. іл. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Pankov_Anatolii/Statuty_Velykoho_kniazivstva_Lytovskoho_Tom_I_Statut_Velykoho_kniazivstva_Lytovskoho_1529_roku/ (дата звернення: 05.05.2021).
8. Памятники политико- правовой культуры Украины: Собрание малороссийских Прав 1807г./ под. ред.. А.Н. Мироненка, К.А.Вислобокова, И.Б. Усенка, В.В. Цветкова, Ю.С.Шемшученка. Киев: Наукова думка, 1993. 372 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/6-12-003304-0/6-12-003304-0.pdf> (дата звернення: 04.05.2021).
9. Крижановська В.А. Адміністративна відповідальність в адміністративному праві України : сучасне розуміння, нові підходи: дис.. канд. юрид. наук: 12.00.07. Львів, 2016.258 с. URL: http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/34561/4/dys_kryzhanovska.pdf (дата звернення:03.05.2021).
10. Поштаренко О. В. Генезис адміністративної відповідальності за вчинення насильства щодо фізичної особи в Україні. *Jurnalul juridic national: teorie si practică*. 2020. № 1 (41). С. 57-61. URL: <http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2020/1/13.pdf> (дата звернення: 07.05.2021).
11. Ведернікова А.О. Протидія булінгу в Європейських країнах: кримінально – правові аспекти. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2020. Вип № 2(14). С. 154-178. URL: <file:///C:/Users/dimon/Downloads/13263-6352-PB.pdf> (дата звернення: 07.05.2021).
12. Михайличенко Ю.В. О влиянии некоторых решений европейского суда по правам человека на британское законодательство в области защиты прав детей *Политика, государство и право*. 2012. № 10 URL: <https://politika.snauka.ru/2012/10/514> (дата звернення: 07.05.2020).
13. Про ратифікацію Конвенції про права дитини: Постанова Верховної Ради УРСР від 27.02.1991 р. № 789-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР* від 26.03.1991р. № 13. Ст.145.
14. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. *Голос України* від 06.06.2001р. № 98.
15. Про ратифікацію Європейської конвенції про здійснення прав дітей: Закон України від 03.08.2006р. № 69-V. *Урядовий кур'єр* від 01.09.2006 р. № 162.
16. Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства: Закон України від 20.06.2012 № 4988-VI. *Голос України* від 11.07.2012 р. № 124.
17. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII. *Голос України* від 06.01.2018 р. № 4.
18. Методичні рекомендації щодо запобігання та протидії насильству: лист МОН України від 18.05.2018 р. № 1/11-5480. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v5480729-18#Text> (дата звернення:06.05.2021).
19. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню): Закон України від 18.12.2018 р. № 2657-VIII. *Голос України* від 18.01.2019. № 11.